

"Hammer Tarihi"nin Türkçeye Çeviri Teşebbüsleri ve Çevirisi Üzerine

Tuğba İsmailoğlu Kacı*

Özet

Bu makale Alman odasının önemli orientalistlerinden birisi olan Avusturyalı Baron Joseph Hammer-Purgstall'ın meşhur eseri Osmanlı Devleti Tarihi'nin yazılma ve tercüme süreçlerini incelemektedir. Bu eser yayınlanmasının hemen ardından, 1830'lardan itibaren, çeşitli Batı dillerine tercüme edilmiş olmasına rağmen Türkçeye ancak 20. yüzyılın başlarında kısmen tercüme edilebilmiştir. "Hammer Tarihi"nin Türkçeye çevirilmesi II. Mahmud dönemine kadar uzanmakla birlikte ilk bütüncül tercüme Mehmed Ata tarafından 1911-18 yılları arasında yayımlanmıştır. Ata tercümesi sonradan yapılan tüm tercümelere temel teşkil etmiştir. Ancak Ata, eseri yazdığı dil olan Almanca yerine Fransızca tercümesi üzerinden tercüme ettiği ve müteakip tercümeleme hepsi bu yolu izlediği için Türkçe "Hammer Tarihi" orijinal eserden büyük farklılıklar arz etmektedir. Tercüme üzerinden tercüme yapmak zaten problemlerle dolu bir durumken, Fransız tercüman Hellert'in Hammer'in eserine sadık kalmamasından ve eserde büyük tahribat ve tahrifat yapmasından kaynaklanan hatalar olduğu gibi Türkçeye aktarılmıştır. Bu talihsiz hata bugüne kadar Türk okuyucusunun "Hammer Tarihi"ni yanlış tanımasına ve tercüman Hellert'in şahsi ilave ve müdahalelerinin Hammer'e isnat edilmesine sebep olmuştur. Bu makalede, Hammer-Purgstall'ın Osmanlı Devleti Tarihi adlı eserinin yazılma ve tercüme süreçleri ve bugün elimizde bulunan çevirilerin problemleri Hammer'in Avusturya Bilimler Akademisi Arşivi'nde bulunan Hatıratı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri, Hammer'in eserleri ve çevirileri ve ikincil kaynaklar yardımıyla ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Baron Joseph von Hammer-Purgstall, Tarih Yazımı, Tercüme, Mehmed Ata

On the Attempts of Translating "The History of Hammer" into Turkish and its Translation

Abstract

This article reviews the writing and translating processes of famous book "History of the Ottoman Empire" of Austrian Baron Joseph Hammer-Purgstall, who is one of the most important orientalist in the German speaking area.

* Arş Gör. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, tugbakacir@yahoo.com, (Makale gönderim tarihi: 2016-02-11; makale kabul tarihi: 2016-03-24)

Although this work had been translated immediately after the publication into several European languages, since the 1830s, could only be translated into Turkish just in part in the early 20th century. Even though the process of the translation of "Hammer History" into Turkish language targeted at the period of Sultan Mahmud II., the first serious translation was published between the years of 1911-18 by Mehmed Ata. Ata's translation serve as a basis for all following translations. However, while Ata had translated the book instead of German language, through its French translation and all subsequent translations followed the same path, the turkish "Hammer History" has significant differences according to the original work. Whereas through translation to translate is already problematic, huge destructions and falsifications due to French translator Hellert's disloyalty to Hammer's book has been transferred to Turkish. In Turkey this unfortunate misguidance is caused to misidentification of "Hammer History" and attribution of Hellert's personal additions and interventions to Hammer. In this article has been stated the writing and translating processes of Hammer-Purgstall's "History of the Ottoman Empire" and the problems of translations with the help of Hammers personal memory, which is in the Archive of Austrian Academy of Sciences, the documents of Prime Ministry Ottoman Archives, Hammer's works and different translations of "History of the Ottoman Empire" and also secondary literature.

Keywords: Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall, Historiography, Translation, Mehmed Ata

Baron Joseph Hammer-Purgstall (1774-1856)

Alman odasının önemli orientalistlerinden biri olan Avusturyalı Baron Joseph Hammer-Purgstall Doğu dillerinden yaptığı tercümelemlerle Doğu'nun kapılarını Avrupalılara açan kişi olarak Avrupa tarihine geçmiştir. Bitmek tükenmek bilmeyen çalışma azmi Hammer'e tarih, edebiyat ve tercüme alanlarında bugüne kadar tespit edebildiğimiz kadarıyla 1001 adet yayın yapma fırsatı vermiştir. Ancak Hammer'in çok sayıda anonim yayını da bulunduğundan bu sayı sadece belirleyebildiklerimizdir. Tüm bu yayınların 76 adedi, kimisi "Osmanlı Devleti Tarihi"¹ gibi 10 ciltlik, kimisi "Hicretin İlk Yedi Yüzyılında Büyük

¹ Joseph von Hammer-Purgstall, *Gemäldesaal der Lebensbeschreibungen großer moslimischer Herrscher der ersten sieben Jahrhunderte der Hidschret*. 6 C., Leipzig 1837-39.

Müslüman Yöneticilerin Portre Galerisi"² gibi 6 ciltlik, kimisi de "Osmanlı Devlet Yapısı ve Yönetimi"³ gibi 2 ciltlik olmak üzere telif kitaplardan oluşmaktadır. Hammer, döneminin tüm yayın organlarında Doğu'ya dair her konuda yayınlar yapmış ve henüz gençlik yıllarında Avrupa'da hatırı sayılır bir üne kavuşmuştur. Batılılar için Hammer'in önemi tercüme faaliyetlerinden gelmekte iken, Türkiye'de daha çok meşhur eseri Osmanlı Devleti Tarihi ile tanınmaktadır.

Eğitimini, Doğu ve Batı kültürlerine aynı oranda hakim olacak şekilde tasarlanmış Şark Akademisi'nin⁴ disiplinli ve ağır müfredatını başarıyla tamamlayarak bitiren Hammer, Arapça, Türkçe, Farsça, Latince, İbranice, Rusça, İtalyanca, Fransızca, İngilizce ve anadili Almanca olmak üzere on dil bilmekteydi. Tüm bu dillere olan hakimiyeti ona Doğu ve Batı kaynaklarını engelsiz kullanarak pek çok alanda ürün verme fırsatı sağlamıştı. Ayrıca sahasındaki ilk isim olması da ona çok geniş ve el değmemiş bir çalışma alanı sağlamış, karşılaştığı, kaynaklarına sahip olduğu her konu hakkında kalem oynatmıştı. Bir yandan Mevlana'dan, Hâfız'dan çeviriler yaparken, diğer yandan 'Araplarda At', 'Müslümanlarda Büyü', 'Taberistan Dili', 'Rumeli ve Bosna Coğrafyası' gibi yüzlerce farklı konu üzerine yazabiliyor ve yaptığı her yayın Doğu toplumları hakkında egzotik inanışlardan öte bir fikre sahip olmayan Batı'da ilgiyle takip ediliyordu. Hammer'i farklı kılan ve Doğu Araştırmaları'nın öncüsü olarak kabul edilmesine sebep olan şey ise onun şarkiyatçılığının o güne kadar Batı'da hüküm sürmüş olan 'Kilise'nin hizmetindeki Oryantalizm'in dışına çıkması idi. Hammer, Romantizmin de etkisi ile insanlığın kökenlerinin ve dolayısıyla geleceğini aydınlatacak ışığın Doğu'da olduğuna ve yüksek Doğu kültürlerinin pragmatik bir akılla, çağdaş bilimsel yöntemlerle araştırılması gerektiğine inanmaktaydı. Oryantalizmi başlı başına bir disiplin olarak kabul edip teolojik amaçlarla yazılan yazılara kapılarını kapatan ilk uzun soluklu dergi olan 'Şark'ın Hazinesi'ni⁵ dokuz yıl boyunca tamamen "gönüllülük" esasına bağlı kalarak çıkarmayı

² Joseph von Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches*. 10 C., Peşte 1827-33.

³ Joseph von Hammer, *Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung. Dargestellt aus den Quellen seiner Grundgesetze*. 2 C., Viyana 1815.

⁴ Die Orientalische Akademie

⁵ "Fundgruben des Orients" (1809-18).

başaran Hammer, döneminin şartlarında çok büyük bir zihinsel değişime sebep oldu.

Dikkatimizi Hammer'in tarih alanındaki çalışmalarına yoğunlaştığımızda ise yine bir plan dahilinde hareket ettiğini görürüz. Yüzlerce makalesini ve küçük kitaplarını hesaba katmasak dahi Hammer, çalışma sahası olan üç Doğu toplumunun, Araplar, İranlılar ve Türklerin, siyasi ve kültürel tarihini bir bütün olarak yazmaya çalışmıştır. "Halifelikte Devlet Yönetimi"⁶ eserinde kuruluşundan 11. Yüzyıla kadar, "Osmanlı Devlet Yapısı ve Yönetimi"nde ise sonraki dönemin, yani kronolojik bir akış içerisinde Müslüman Doğu'nun yönetim kültürünü anlatmaya çalışmıştır. Yakındoğu toplumlarının siyasi tarihini ise "Hicretin İlk Yedi Yüzyılında Büyük Müslüman Yöneticilerin Portre Galerisi", "Haşhaşiler Tarihi"⁷, "Kıpçak'ta Altın Ordu Tarihi"⁸, "İlhanlılar Tarihi"⁹, "Osmanlı Devleti Tarihi" ve "Kırım Tarihi"¹⁰ eserleriyle Hicret'ten 18. yüzyıla kadar takip etmiştir. "Pers Söz Sanatı Tarihi"¹¹, "Osmanlı Şiir Sanatı Tarihi"¹² ve "Arap Edebiyatı Tarihi"¹³ eserleri ile ise Doğu'nun edebî birikiminin külliyatını tamamlamıştır. Bugünden bakıldığında hayret verici manzara tam olarak budur. Çalışma alanlarından sadece birisinden geriye bu kadar kapsamlı bir külliyat bırakmış olmak sadece Hammer'in bitmek tükenmek bilmeyen azmi ve "Manevi vatanım" dediği Doğu'ya duyduğu aşkla açıklanabilir.

⁶ Joseph von Hammer, *Über die Länderverwaltung unter dem Chalifate*. Berlin 1835.

⁷ Joseph von Hammer, *Geschichte der Assassinen aus morgenländischen Quellen*. Stuttgart; Tübingen 1818.

⁸ Joseph von Hammer-Purgstall, *Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, d.i. der Mongolen in Russland*. Peşte 1840.

⁹ Joseph von Hammer-Purgstall, *Geschichte der Ilchane. Das ist der Mongolen in Persien*. 2 C., Darmstadt 1842-43.

¹⁰ Joseph von Hammer-Purgstall, *Geschichte der Chane der Krim unter osmanischer Herrschaft vom 15. Jahrhundert bis zum Ende des 18. Jahrhundert. Als Anhang zur Geschichte des osmanischen Reichs zusammengetragen aus türkischen Quellen. Mit Literatur-Übersetzungen und der Anmerkungen, mit der Zugabe eines Gasels von Schahingerai, türkisch und deutsch*. Viyana 1856.

¹¹ Joseph von Hammer, *Geschichte der schönen Redekünste Persiens. Mit einer Blütenlese aus zweihundert persischen Dichtern*. Viyana 1818.

¹² Joseph von Hammer, *Geschichte der Osmanischen Dichtkunst bis auf unsere Zeit. Mit einer Blütenlese aus zweitausend zweihundert Dichtern*. 4 C., Peşte 1836-1838.

¹³ Joseph von Hammer-Purgstall, *Literaturgeschichte der Araber*. 7 C, Viyana 1850-1856.

Tüm bu çabasına rağmen 19. yüzyılın ortalarına doğru Oryantalizmin artık ciddi bir çalışma sahası olarak görülmesi ve üniversite dışı "profesyonel olmayan" çalışmaların gözden düşürülmesi ile Hammer'in çalışmaları hayli saha dışına itilmiştir. Vefatına yakın dönemlerde Hammer halen kongrelere "Oryantalistlerin Şahı" olarak davet edilse de kendisinin düzenli bir akademik eğitim almamış olması, pozitivist bilimciler tarafından fazla romantik görülmesi otoritesinin sorgulanmasına sebep olmuştur. Bu durum 20. yüzyılın başına kadar devam etmiştir. 1886'da Viyana Üniversitesi'nde Oryantalizm bölümü açılırken adı sanı hiç anılmayan Hammer'in adı, 1958'de "Avusturya Şark Topluluğu" kurulurken cemiyete verilmiş¹⁴ ve bugün de halen aktif çalışmaya devam eden kurum "Hammer-Purgstall Gesellschaft" olarak adlandırılmıştır. Bu tablo tüm eksikliklerine ve hatalarına rağmen Hammer'in çalışmalarının yerini tespit açısından önemlidir. Hammer sahada ciddiyetle çalışan ilk isim olmanın avantajını çok iyi kullanmakla beraber, kaynaklarını çoğaltmak ve çeşitlendirmek ve kaynak kullanımında gösterdiği titizlik sayesinde eserlerini sonraki yüzyıla taşımayı başarmış, bizzat onun eserleri birer kaynağa dönüşmüştür.

Osmanlı Devleti Tarihi (Geschichte des Osmanischen Reiches - GOR)

Hammer bir toplumun tarihini yazabilmek için öncelikle o toplumun edebiyatını, kültürünü ve inanışlarını çok iyi bilmek, hatta özümsemek gerektiğini düşünüyordu. Bu yüzden tarih alanındaki eserlerini, olgunluk çağı olarak kabul ettiği 40 yaşından sonra¹⁵ yazmaya başlamıştır. Ancak henüz 1802'de İstanbul'da iken büyük bir Osmanlı Devleti tarihi yazma hedefine sahiptir ve bu dönemden itibaren gerekli kaynakları toplamak için tüm fırsatları değerlendirmiştir. Ömrünün büyük kısmı Kâtip Çelebi'nin Keşfu'z-Zunûn'undan tanıdığı tarihî kaynakları aramakla geçmiştir. Bu nadir eserleri edinmek Hammer'e

¹⁴ Sibylle Wentker, *Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall. Ein Leben zwischen Orient und Okzident*. Hannes D. Galter, Siegfried Haas (Ed.), *Joseph von Hammer-Purgstall. Grenzgänger zwischen Orient und Okzident*. Graz 2008, S. 1.

¹⁵ "Prophetenjahren der Morgenländer": "Şarklıların Peygamberlik Yılları" ("Erinnerungen aus meinem Leben", Hammer Hatıratı, Avusturya Bilimler Akademisi Arşivi, Defter 92, s. 5.)

hayli bir zamana ve paraya mal olmuştur¹⁶. "Osmanlı Tarihi"ni kaleme almak için 30 yıl boyunca araştırmalarına ve çalışmalarına devam eden Hammer, kronikleri ve elyazmalarını mümkün olduğunca şahsen edinmiş, bunların yanısıra İstanbul'da Sultan Abdulhamid kütüphanesinde ve Avrupa'nın çeşitli kütüphane ve arşivlerinde çalışmış, Osmanlı tarihine dair bulabildiği herşeyi incelemiştir.

Tüm mal varlığını elyazmalarına sahip olmak için harcayan Hammer'in yıllar içinde oldukça kapsamlı bir koleksiyonu oluşmuş, ancak Hammer 1817'ye kadar Osmanlı tarihi ile ilgili bu elyazmalarını derinlenmesine okuma fırsatı bulamamıştır¹⁷. Hammer bu yıldan itibaren Doğuya ve Batıya ait Osmanlı tarihi kaynaklarını derinlemesine çalışmaya başlamıştır¹⁸. Bakanlıktaki görevi esnasında yedi yıl boyunca V. Karl (1519-1556) zamanından Zıştovi Antlaşması'na kadar (1791) Osmanlı Devleti ile olan tüm resmi yazışmaları okumuş ve özetlemiştir. "Osmanlı Devleti Tarihi"ni yazma fikri iyice olgunlaşmasına rağmen, Hammer bu ömrünün hülasesi olacak eserini manevi vatanının başketinde, İstanbul'da yazmayı istediği ve İmparatorluk elçisi olarak İstanbul'a görevlendirilme umudunu hala taşıdığı için beklemeye devam etmiştir. İmparatorluk elçisi Lützwow'un ardından Ottenfels'in İstanbul elçisi olarak görevlendirilmesinden sonra bu umudunu tamamıyla kaybeden Hammer, 1823'de elli yaşındayken, "Osmanlı Devleti Tarihi"ni yazmaya başlamıştır¹⁹.

Hammer'in Doğu ve Batı kaynaklarını kullanarak o güne kadar yazılmış en kapsamlı Osmanlı tarihini yazma fikri belirttiğimiz gibi çok önceden oluşmuştu. Ancak diplomatik hayatında yaşadığı başarısızlıklar ve Metternich sisteminde kendisine öncelikli bir pozisyon bulamaması, Doğu'ya dair tüm bilgi ve birikimine rağmen görmezden gelinmesi onu bu tarihi yazma konusunda daha da hırslandırmıştı. Hammer, bilhassa bu eserle Şark Meselesi hakkında göz ardı edilmiş uzmanlığını ve siyasi birikimini belgelemiş ve Metternich başta olmak üzere siyasilere yetkinliğini ispatlamış olacaktı. Hatta hatıratında kendi durumunu İngiliz İndolog William Jones'a (1746-

¹⁶ Hammer Hatıratı, Defter 14, s. 3.

¹⁷ Hammer Hatıratı, Defter 87, s. 4.

¹⁸ Hammer Hatıratı, Defter 105, s. 1.

¹⁹ Hammer Hatıratı, Defter 123, s. 7.

1794)²⁰ benzeterek aynı onun gibi uğradığı siyasi haksızlıkların ardından alanında verdiği eserlerle büyük bir saygı kazanmayı hedeflemekteydi.

Hammer eserini yazarken vakanüvislerin yanında İdris, Âlî, Solakzâde gibi pekçok müverrihin, çağdaş Bizans tarihçilerinin, Hume, Robertson, Gibbon gibi tüm Avrupalı Osmanlı Tarihi yazarlarının eserlerinden ve Avrupa arşivlerinden faydalanmıştı. Eserini yazdığı dönemde Hammer'ın mektuplaşmalarında dikkat çekici bir artış gözlenmektedir, çünkü Hammer gerek Osmanlı Devleti'nden, gerek Avrupa'nın farklı kentlerinden arkadaşlarından belgeler, bilgiler talep etmekteydi. Hammer, on yıl boyunca yazları 5 ay çalışarak yazdığı tarihinin sonsözünü 1834 Eylül'ünde yazdıktan sonra Yusuf Suresinin 22. ayetinin bir kısmını nakşettirdiği mührünü basarak bu ağır işin altından kalkmasına fırsat verdiği için Tanrı'ya şükretti.



"Ve kezâlike mekkennâ liyûsufe fi'l-ard velinu'allimehû min te`vili'l-ehâdis

Wallahû gâlibun 'alâ emrihî."

"Osmanlı Devleti Tarihi"nin Çevirileri

Hammer'ın Osmanlı Devleti Tarihi yazıldığı dönemden itibaren pekçok dile çevrilmiştir. Yayınlanmasının hemen ardından J. J. Hellert tarafından yapılan Fransızca tercüme 1835-41 yılları arasında 18 cilt olarak yayınlanmıştır. Eserin İtalyancası ise çok daha önce, 1828-31 yılları arasında, Samuele Romanini (1808-1861) imzası ile 24 cilt olarak neşredilmiştir. Eserin İtalyanca'ya bu kadar erken kazandırılmasında Hammer'ın arkadaşı Bettio'nun Hammer ve Samuele Romanini

²⁰ Hammer Hatıratı, Defter 123, s. 1.

arasında köprü vazifesi görmesi etkili olmuştur²¹. Her ne kadar Hammer, Osmanlı Devleti Tarihi kitabının sonsözünde²² eserin bir Macar toprakzadesi²³ olan Szolotai tarafından Macarcaya çevrildiğinden bahsetse de bugün ne bu eseri, ne de eserle ilgili herhangi bir ipucu bulmak mümkün olmamıştır. Bu çevirilerin yanısıra, Osmanlı Devleti Tarihi'nin 1870-74 yılları arasında yapılmış 6 ciltlik yeni Yunanca baskısı²⁴ ve Nerkez Smailagić (1927-1985) tarafından yapılmış kısaltılmış bir Boşnakça²⁵ nüshası bulunmaktadır.

Elbette tüm bu çeviriler Hammer'in tanınırlığına ve eserin etki alanına büyük bir katkı sağlamıştır, ancak bunlardan en önemlisi tartışmasız Fransızca versiyondur. Bazı tarihçilere göre²⁶ Hammer, bu Fransızca tercümeyi bizzat yönetmiş ve onaylamıştır. Bu iddiayı destekleyecek bir kaynağımız bulunmamakla birlikte bu iddianın Fransız Tercüman Hellert'den kaynaklandığını tahmin etmek zor değildir. Fakat birinci kaynak olan Hammer'in hatıratından öğreniyoruz ki bu iddianın aksine Hammer, bu Fransızca tercümeden hiç de memnun değildir ve eserin çarpıtıldığını düşünmektedir.

Hellert'in tercümesi kesinlikle aslına sadık değildir; tercüman bazı bölümleri tercüme etmemiş ve hatta kimi yerlerde kendi kişisel yorumlarını dipnot veya sonnot olarak değil, bilakis Hammer'in metninden ayırıştırılmayacak şekilde eserin içine yerleştirmekten

²¹ Thomas Wallnig, *Zur Italienischen Korrespondenz des Freiherrn Josef von Hammer-Purgstall*, 1999, Walter Höflechner; Alexandra Wagner (Ed.), *Joseph von Hammer-Purgstall. Erinnerungen und Briefe, Version 1 201107: Briefe von 1790 bis Ende 1819*. 3 C., Graz 2011, s. 2181.

²² Bakınız: Hammer, GOR, C. IX, S. XXVIIIf; u. a. C. X, s. 659.

²³ Toprak asilzâdesi

²⁴ I. Chammer, *Historia tēs Othōmanikēs autokratorias*, exellēnistheisa hypo Kōnstantinou. S. Krokida (Çev.), 6 C., Atina 1870-1874.

²⁵ Joseph Von Hammer, *Historija turskog (osmanskog) carstva, prijevod i stručna redakcija*. Nerkez Smailagić (Çev.), 3 C., Zagreb 1979.

²⁶ Hellert'in kendisinden kaynaklanan bu yanılsama Mehmed Ata (Mehmed Ata, GOR, Bd. I., Önsöz, s. 4) ve ondan alıntılanan Abdulkadir Karahan (Von Hammer, Joseph. *Osmanlı Tarihi*. Çev. Mehmet Ata, özetleyerek yeniden yazan Abdulkadir Karahan. İstanbul 1990, s. VI.), Avrupa'da ise Prokosch Natschbach (Prokosch (Natschbach), Erich. *Johann Wilhelm Zinkeisens „Geschichte des osmanischen Reiches in Europa“*. *Ihr Stellenwert unter besonderer Berücksichtigung von Joseph Hammers „Geschichte des Osmanischen Reiches“*. ÖOH, Viyana; Zürich, 46.2004, 3, s. 433.) tarafından tekrar edilmiştir.

çekinmemiştir. Bu durumu Hammer'den aktaracak olursak: "[...] *Osmanlı Tarihimin Fransızca tercümesinden ve Mütercim Hellert'in çifte vefasızlığından, yani ahlaksızlığından çok büyük bir hoşnutsuzluk duymuştum. Hellert, yayıncılarına, Bay Beleizard und Bay Dufour et Courzy [Lowell]'a benim Viyana'da 12 nüsha için iyi dediğimin garantisini vermişti. [...] İlk iki cildin tercümesindeki özensizlik ve yanlışlıklar tercümenin devam etmesi hususunda beni o kadar rahatsız etmiş ve sinirlendirmişti ki takip eden ciltlerin tercümelerine bakmadım bile. [...] Bir sabah Şansölye Metternich'in bekleme odasında Fransızca tercümenin ilk cildini okurken benim amca katili olarak tanımladığım İmparatorluk kurucusu Osman'ın tüm ahlaki değerlerin timsali olarak vurgulandığını gördüğümde ise çok şaşırılmışım. [...] Daha önce böyle bir keyfilik ve böylesine hadsiz müdahaleler asla görmemişim.*"²⁷ Hammer bu durumdan çok sayıda arkadaşına da bahsetmiş, ayrıca Hellert'e de ilk cildin tercümesindeki dikkatsizlik ve gevşekliğinden duyduğu rahatsızlığı dile getiren bir mektup da yazmıştı. Hatta ileride yayınlamak üzere bu mektubun bir kopyasını da almış ve hatıratının ilaveler kısmında muhafaza etmişti.

Bu durum sadece Fransız ilim âlemi için değil, aynı zamanda Türk tarihçiliği açısından da çok büyük önem arz etmektedir. Çünkü Türkçe tercüme orijinal Almanca metinden değil, bu Fransızca tercümeden yapılmıştır. Tabi ki bu, esere dair bütün kanaatleri değiştirebilecek bir niteliktir. Hammer'ın "Osmanlı Devleti Tarihi" Fransız, daha da önemlisi Türk dünyasında Hellert'in müdahale ve çarpıtmalarıyla tanınmıştır. Eserin ilk ve en önemli Türk tercümanı Mehmed Ata Bey, Osmanlıca baskının önsözünde eseri Fransızca'dan tercüme ettiğini, lakin Almanca ve Fransızca'nın zaten çok benzediklerini ve Fransızca tercümenin Hammer'ın kontrolü altında yapıldığını (!), dolayısıyla eseri Almanca'dan ya da Fransızca'dan tercüme etmek arasında bir fark olmadığını söyler²⁸. Elbette yanılır. Kendisinin tüm titizliğine ve ciddi çalışma disiplinine rağmen, malesef Mehmed Ata'nın tercümesi Hellert'deki tüm hataları olduğu gibi barındırmaktadır. Hammer'ın Osmanlı Devleti Tarihi'nin Türk diline kazandırılma sürecini

²⁷ Hammer Hatıratı, Defter 149, s. 20f.

²⁸ Mehmet Ata, GOR, Bd. I., S. 4.

inceledikten sonra birkaç örnekle hataların ve farklılıkların boyutlarını netleştirmeye çalışacağız.

Hammer'in "Osmanlı Devleti Tarihi"nin Türkçeye çevirilme çabaları erken dönemlere uzanmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgelere göre Hammer'in tercüme edilmesine Sultan II. Mahmut zamanında karar verilmiştir. Hellert'in Sultan'a yazdığı bir mektubu özetleyen 1838 tarihli bir belgede²⁹, Hellert'in Hammer'in Osmanlı Tarihi'nin çevirisi biten ilk altı cildini sunduğu ve her takımı 10 kuruştan olmak üzere 10 takım alınmasını talep ettiğini görüyoruz. Mektubunda Hellert, tüm Avrupalı Kralların ve yöneticilerin bu esere sahip olmakla özellikle ilgilendiklerini vurgulamaktadır. Mektubu nakleden memura göre eser Sultanın teveccühünü kesinlikle kazanamayacaktır, ancak yine de Avrupalıların Osmanlı Tarihi'ni nasıl yazdıklarını ve Osmanlılar hakkında hangi yanlış fikirlere sahip olduklarını görmek için Türkçe'ye tercüme edilmelidir³⁰. Hellert'in ricası eserlerin tercüme edilmek üzere Tercüme Odası ve Askeri Akademilere (Mekâtib-i Harbiye)³¹ dağıtılması kararı ile kabul edilmiştir. Başka bir belgede³² ise bazı zorluklara rağmen eserin tercüme edilmesinin faydalı olacağı görüşüyle Peç, Paris ve Londra elçiliklerine ve Bab-ı ali mütercimlerine dağıtılmasının emredildiğini görüyoruz.

Görünen o ki bu emirlere rağmen Hammer'in "Osmanlı Devleti Tarihi" Tercüme Odası'nda tercüme edilmeksizin kalmıştır. Ancak Tercüme Odası kütüphane kayıtlarından, bu süre zarfında "Hammer Tarihi"nin tercümanlar tarafından rağbet gördüğü ve okunduğu anlaşılmaktadır³³. Lakin zaman içerisinde Türkler aleyhine söylemlerinden dolayı eserin nispeten gözden düştüğünü tespit etmek

²⁹ BOA, HAT 1189/46837, Tarih 29/Z/1253 (26/3/1838).

³⁰ "Tercüme-i merkûmenin mukaddemesinde zikr ve beyân olunduğu vecihle târih-i mezkûre bi'l-cümle Avrupa hükümdârânı ve vükelâsı tâlip ve müşteri olmuş olduklarına ve menâkıp ve hikâyâtı dahî millet-i islâmîye ve Devlet-i aliyeye-i osmâniyeye dâir idüğüne nazar-ı taraf-ı saltanât-ı seniyyeden âdem-i rağbet sûret-i muvâfık olmayacağı zâhir ve hem dahî frenklerin vekây-i devlet-i islâmîyeyi ne vecihle zabt eyledikleri ve ne zu'mda nakil ve rivâyet idegeldikleri bilinmek için." (HAT 1189/46837)

³¹ "[...] tercüman odasına ve mekâtib-i harbiye-i şâhâneye taksim olunması [...]" (HAT 1189/46837)

³² BOA, HAT 955/40962/A, Tarih 29/Z/1253 (26/3/1838).

³³ Sezai Balcı, *Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası*. Ankara 2006, S. 132-138.

mümkündür. 1893 tarihli bir belgede³⁴ Sakız Adası Kütüphanesi'nde bulunan Hammer'in Fransızca tercümesinin Türkler aleyhindeki söylemlerinden dolayı iade edilmesi emri Hammer'e karşı tutumu gözler önüne sermektedir. 1903 tarihli başka bir emirnamede³⁵ ise "Hammer Tarihi"nin hem yayınlanmasının, hem de Osmanlı Devleti'ne girişinin yasaklandığını görüyoruz. Lakin muhtemelen bu yasak bağlayıcı değildi, çünkü Mehmet Ata böyle bir yasaktan bahsetmemektedir. Ayrıca eğitilmiş Osmanlılar tarafından Hammer'in halen okunduğunu 1889 tarihli bir gümrük kaydından³⁶ anlamak mümkündür.

Tüm bu girişimlere rağmen 20. yüzyılın başına kadar "Hammer Tarihi"nin Türkçeye tercümesi mümkün olmamıştır. İlk olarak Esad Câbir, "Hammer Tarihi"nin ilk cildini yine Fransızca'dan tercüme etmiş ve bu ilk cilt 1908'de basılmıştır³⁷. Fransızca tercümede olduğu gibi 1300-1400 yılları arasında kalan dönemi ihtiva eden bu ilk cilt Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Yıldırım Beyazıt'ın İstanbul'u ikinci kuşatmasına kadar olan dönemi anlatır ve orijinal Almanca ilk cildin sadece ilk 256 sayfasını kapsamaktadır. Abdulkadir Karahan'a göre Câbir Fransızca tercümeyle sadık kalmıştır³⁸. Ancak Câbir'in çabası neticesiz kalmış, ciltlerin devamı gelmemiştir. Mehmed Ata Bey'in tercümesi ise bugün dahi halen en muteber Türkçe "Hammer Tarihi" çevirisidir ve kendisinden sonraki tüm tercüme girişimlerine temel oluşturmuştur. 1911-1918 (H. 1329-1337) yılları arasında 10 cilt olarak yayınlanan bu Osmanlıca versiyon³⁹ Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1656 yılına kadar olan dönemi, yani orijinal "Hammer Tarihi"nin ilk beş cildini kapsar. 1656-1676 yılları arasında anlatılan onbirinci cilt ise 1947 yılına kadar yayınlanamamıştır. Bu onbirinci ciltle birlikte Mehmed Ata, Kara Mustafa Paşa'nın vezirliğine kadar olan dönemi, yani orijinal

³⁴ BOA, MF.MKT 181/26, Tarih 7/RA/1311 (17.9.1893).

³⁵ BOA, MF.MKT 692/66, Tarih 30/Z/1320 (29.3.1903).

³⁶ BOA, MF.MKT 114/68, Tarih 15/RA/1307 (10.10.1889).

³⁷ Hammer, *Tarih-i Devlet-i Osmaniyye*. Tercüman Esad Cabir, 1 C., İstanbul, Hanımlara Mahsus Gazete Matbaası, 1324 (1908).

³⁸ Karahan, *Osmanlı Tarihi*, s. VI.

³⁹ Hammer, *Devlet-i Osmâniye Târîhi*. Mehmed Atâ (Terc), İstanbul, 10 C., 1329-1337 (1911-1918). (Farklı matbaalar: Evkaf-ı İslâmiyye, Selânik, Nefaset, Matbaa-i âmire, Keteon Bedrosyan, Artin Asaduryan, vb.).

"Hammer Tarihi"nin altıncı cildinin ortasına kadar olan kısmı tercüme etmiştir.

20. yüzyıl boyunca Mehmed Ata'nın yanında hepsini burada zikredemeyeceğimiz kadar çok "Hammer Tarihi" tercümesi girişimleri olmuştur. Günümüz Türkçesi ile ilk baskı 1964 yılında Zuhuri Danışman⁴⁰ (1902-1972) tarafından yapılmıştır. Zuhuri Danışman, Mehmed Ata tercümesi olan ilk 11 cildi olduğu gibi almış, geri kalan 7 cildi ise kendisi, yine Fransızcadan tercüme etmiştir. Abdulkadir Karahan⁴¹ (1913-2000) farklı bir girişimle 1966'da Mehmed Ata'nın tercümesi üzerinden yarısını Hammer'den alarak, yarısını bizzat kendisi yazarak 1656⁴² yılına kadar uzanan bir Osmanlı Tarihi yazmıştır. Daha az ciddiye alınması gereken bir başka girişim ise Mümin Çevik ve Erol Kılıç⁴³ tarafından 1983 ve 1986'da 16 cilt olarak, 1992'de 10 cilt olarak basılan "Hammer Tarihi" yayınlarıdır. Mümin Çevik ve Erol Kılıç, Mehmed Ata'nın tercümesini esas alarak, Fransızca metni ve Almanca aslı kıyaslayarak bu tercüme yapıldığını iddia etmektedirler. Ancak ortaya çıkan eser Mehmed Ata'nın kötü bir reproduksiyonu olmaktan ileri gidememiştir ve her nedense yazarlar Almanca orijinal metin ile yaptıkları kıyasta bahsettiğimiz tahribatı fark edememişlerdir. Çevik ve Kılıç kronolojik olarak eseri tamamlamak için Nicolai Jorga'nın Osmanlı Devleti Tarihi'nin beşinci cildinin Bekir Sıtkı Baykal tarafından yapılan tercümesini dokuzuncu cilt olarak "Hammer Tarihi"ne eklemiştirler. Onuncu cildi ise orijinal dokuzuncu ve onuncu ciltlerden bir seçme yaparak oluşturmuşlardır. Tüm hatalarına ve yanlı tutumuna rağmen "Hammer Tarihi"nin en çok dolaşımda olan baskısı budur. Gazeteler tarafından promosyon olarak dağıtıldığı için pek çok kütüphanede mevcuttur. Bu yayınlar Hammer'in ve eserinin tanınırlığına çok büyük

⁴⁰ Von Hammer-Purgstall, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (Başlangıcından Kaynarca Ahitnamesine Kadar)*. 14 C., Zuhuri Danışman (Çev), İstanbul 1964.

⁴¹ Von Hammer, Joseph. *Osmanlı Devleti Tarihi*. 2 C., Mehmed Atâ'nın Tercümesinden kısaltılmıştır. Abdülkadir Karahan (Çev), İstanbul, Milliyet Gazetesi, 1966.

⁴² Karahan, *Osmanlı Tarihi*, s. VI.

⁴³ Von Hammer-Purgstall, *Osmanlı Devleti Tarihi: Osmanlı Devletinin Kuruluşundan Kaynarca Muahedesine Kadar*. 16 C., Mümin Çevik; Erol Kılıç, İstanbul: Üçdal Matbaası, 1983-1986. Von Hammer-Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*. Mümin Çevik; Erol Kılıç (Çev.), İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1992.

katkı sağlamakla beraber, Hellert'in yapmış olduğu tahrifatın Hammer'e mal olmasına sebep olmuşlardır.

Görüldüğü üzere Hammer'i Türk diline kazandırmak adına çok sayıda girişimde bulunmuş, ancak istisnasız hepsinde en baştan yanlış yol seçtiği, bir tercüme üzerinden tercüme etme yoluna gidildiği için başarısız olunmuştur. Bir eseri orjinalinden tercüme etmemek zaten pek çok problemi beraberinde getirmekteyken, bir de tahrir ve tahrif edilmiş bir tercüme üzerinden tercüme yapmak Hammer'in eserine büyük zarar vermiştir.

Türkçe tercümelemler içinde tartışmasız Mehmed Ata'nın girişimi en başarılı olandır. Ata, esere son derece sadık kalmış ve Hammer'in tarafsızlığını kaybettiği yerlerde müdahale etmemek için vatanperver duygularını bastırmaya çalışmıştır. Gerekli gördüğü yerlerde metinden ayırıştırılacak şekilde hataları düzeltilmiş veya kendi yorumlarını eklemiştir. Ata, tercüme ettiği dönemde Hammer'in uzun zamandır Türkiye'de tanınip bilindiğini söylemektedir. Ata'ya göre Avusturyalılar tarihi ve coğrafi yakınlıktan dolayı Osmanlı Devleti'ni en iyi tanıyanlardır ve "Hammer Tarihi" o zamana kadar yazılmış Osmanlı tarihleri arasında en mükemmeli ve en güveniliridir⁴⁴. Ayrıca Lamartin⁴⁵ de dahil olmak üzere kendisinden sonra yazılan Osmanlı tarihlerinden hiçbiri Hammer'i aşamamıştır. Mehmed Ata, Hammer'in Osmanlı Devleti Tarihi'ni 1870'lerde gördüğünü ve o zamandan beri eseri tercüme etmeyi düşündüğünü ancak tüm seriyi edinmesinin yıllar aldığını söylemektedir. Ata, Hammer'i Türk tarih yazarlarının ve vakanüvislerinin eserlerine sadık kaldığı için değerli görmektedir. Hammer'i kimi zaman yanlış bulsa da insanın sosyal çevresinin etkisinden kurtulmasının mümkün olmadığını düşündüğü için bu durumu normal karşılamaktadır.⁴⁶ Ata Hammer'in bu yanlışlığını her zaman hoş görmemiş ve Hammer'e olan itirazlarını notlar şeklinde metne ilave etmiştir. Ancak maalesef Ata'nın tercümesinde tepki verdiği, eleştirdiği yerlere dikkat edilirse bu bölümlerin çoğunlukla Hammer'e değil, Hellert'e ait olduğu, ancak Hellert'in kötü çevirisinden dolayı Hammer'e aitmiş gibi görüldüğü dikkat çekmektedir.

⁴⁴ Vgl. Ata, C. I, Önsöz, s. 3.

⁴⁵ Alfonse de Lamartine (1790-1869), Eseri: *Histoire de la Turquie*, 8 C., Paris 1854.

⁴⁶ Vgl. Ata, C. I, Önsöz, s. 4.

Hellert baskısındaki ilk tahribat eksik olarak tercüme edilen önsözdür. Bilindiği üzere önsöz eserin bilimsel ve tarihi perspektifini anlamak için vazgeçilmez bir kaynaktır. Ancak "Hammer Tarihi"nin Fransızca, dolayısıyla Türkçe tercümelerinde Hammer'ın tarihe yaklaşımını sembolleştirerek ifade ettiği "hakikat ve aşkla" mottosu üzerine mülahazaları ve eserin 27. ve 28. sayfalarındaki "*In der innersten Überzeugung des Waltens ewiger Vorsicht...*"⁴⁷ bölümü bulunmamaktadır. Bu nevi müdahaleler, değişiklikler, çıkarma ve eklemeler sayılamayacak kadar çoktur. Şimdi farklılıkların boyutlarını birkaç örnek üzerinden göstermeye çalışacağız.

Hammer'ın orijinal metni: "*In der Folge werden nur die Uebergänge der Person des Herrschers aus der asiatischen Residenz in die europäische, oder die Heereszüge der Sultane aus Europa nach Asien zu erzählen seyn; künftigen Geschichtsschreibern ist es vorbehalten, mit dem letzten Uebergange der Osmanen aus Europa nach Asien die Ausscheidung so fremdartigen Theils aus dem organischen Körper europäischer Bildung zu melden; und liegt ob, die fortschreitende Einwirkung Asiens auf Europa durch kriegerischen Gehrungsstoff der Türken auszuführen.*"⁴⁸

Orijinal metnin Türkçe tercümesi: "*Bundan sonra sadece Osmanlı pâdişahlarının ordularının Asya'dan Avrupa'ya, Avrupa'dan Asya'ya geçişleri anlatılacaktır. Osmanlıların Avrupa'dan Asya'ya son geçişlerinin, yani bu harici parçanın Avrupa'nın organik vücudundan atılışının aktarılması ve Asya'nın savaş saikiyle Avrupa'da ilerleyen etkisinin varlığının tartışılması müstakbel müverrihlere bırakılmıştır.*"

Ata'nın Türkçe tercümesi: "*Bundan sonra nakl edeceğimiz, hükümetlerini tevsiye ve ihkâm için kesretli ve sebatlı askerlerle birlikte vakit vakit Asya'dan Avrupa'ya, Avrupa'dan Asya'ya geçen Osmanlı pâdişahlarının sevkîyatından ibârettir. Medeniyete âsî olan bir milletin tardını hikâye etmek müstâkbel müverrihlere aittir. Bize gelince, Avrupa'da Asya akvâmının ifâ eylediği te'siri ifhâm, ve dört asır Hıristiyanlık âlemini ancak teşkilât-ı iptidâîlerinin vahdetinden aldıkları kuvvet sâyesinde titretmiş olduklarını ispât edince vazîfemizi ikmâl etmiş olacağız. Zan ederiz,*

⁴⁷ GOR, C. I, s. XXVIIIf.

⁴⁸ GOR, C. I. s. 148f.

ki mesâimiz bî-fâide olmayacaktır; zîrâ fikrimizce târihin verdiği dersler terakkînin en kuvvetli rehberidir."⁴⁹

Türkçe tercümede "Türkler aleyhine" – "wider die Türken"⁵⁰ ifadesi "küffar aleyhine"⁵¹ – "wider die Ungläubigen" olarak çevrilmiştir. Bu değişiklik Hammer'ın bu nevi aşağılayıcı ifadelerin kullanılmaması hususundaki hassasiyeti dikkate alındığında daha da önemli hale gelmektedir. Hammer, Ahmet Cevdet Paşa'yı özellikle Hıristiyanlar için "Gavur", "Kafir" veya "Küffar" gibi ifadeleri kullanmadığı için⁵² değerli görmüş ve övmüştür.

Özellikle I. Viyana Kuşatması üzerine olan bölümde çok fazla farklılık dikkat çekmektedir. Hatta Mehmed Ata Bey bu bölümde eserin orijinalinde bulunmayıp Hallert'e ait olan bir ifadeyi düzeltmektedir.

Hammer'ın orijinal metni: "... denn die Wesire und Paschen waren beym Grosswesire zum Kriegs Rath versammelt, in welchem beschloßen ward, am folgenden Tage zum letzten Mahle zu stürmen, indem Kälte und Mangel an Lebensmitteln den Abzug empfâhlen."⁵³

Orijinal metnin Türkçe tercümesi: "Vezirler ve paşaların katılımıyla Vezîr-i âzâm önderliğinde toplanan harp meclisinde soğuk ve yiyecek kıtlığı sebebiyle ertesi gün son hücumun yapılması kararlaştırıldı."

Ata'nın Türkçe tercümesi: "Vezîr-i âzâm müsâvere için bir harp meclisi toplayarak, bunlara ertesi gün mevsimin ilerlemesi ve yiyecek bulunmaması ric'ati emreylediği ve **bir muharebe safında**

⁴⁹ Ata, GOR, C. I, s. 169.

⁵⁰ „Es war dem gelehrten Aeneas Sylvius vom Glücke nicht gegeben, den Feueereifer seines Ausrufes der Christenheit **wider die Türken** selbst durch Kriegsthaten zu bewâhren, und das Resultat der Reden, die er als Legat, der Bullen, die er als Papst wider die Türken erlassen, die Frucht so langwieriger christlicher wider türkische gerichtete Bemühungen war die kurzlebende Aufrichtung eines Greises, der an derselben verschied.“ (Hammer, GOR, C. II. s. 85)

⁵¹ Ata, GOR, C. III, s. 89.

⁵² Bkz: Joseph von Hammer-Purgstall, *Bericht über die Fortsetzung des Druckes der osmanischen Reichsgeschichte zu Konstantinopel*. Viyana 1856, s. 4.

⁵³ Hammer, GOR, C. III, s. 88.

veyahut muhasarada 3 hücumu kâfi gören şeri'at hükmü yerini bulmuş olduğu cihetle_ artık son bir hücum icrâsı kararlaştırıldı.⁵⁴

Görüldüğü üzere "Hammer Tarihi"nin Türkçe çevirisinde çok sayıda önemli hata ve farklılık bulunmaktadır. "Hammer Tarihi" bugüne kadar Almancasından Türkçeye çevirilmediği için, Hammer'ı bu Türkçe tercümelere takip eden Türk okuyucusu, aslında eseri eksik ve yanlış tanımaktadır. Tercüme esnasında Hellert kendi dünya görüşünü, yani vatanperver-muhafazakar kimliğini esere yansıttığı için bu duruş Hammer'e aitmiş gibi görünmektedir. Hammer bu kötü Fransızca tercüme üzerine kızıp sinirlendiğinde haklıydı, ancak eserinin Türk diline bu tercüme üzerinden aktarıldığını bilseydi muhtemelen çok daha fazla hayal kırıklığı yaşardı.

⁵⁴ Ata, C. V, s. 92.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA, HAT 1189/46837, Tarih 29/Z/1253 (26/3/1838).

BOA, HAT 955/40962/A, Tarih 29/Z/1253 (26/3/1838).

BOA, MF.MKT 181/26, Tarih 7/RA/1311 (17.9.1893).

BOA, MF.MKT 692/66, Tarih 30/Z/1320 (29.3.1903).

BOA, MF.MKT 114/68, Tarih 15/RA/1307 (10.10.1889).

Literatür

Balcı, Sezai, *Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası*, Ankara 2006.

Hammer-Purgstall, Joseph Freiherr von, *Erinnerungen aus meinem Leben*, Hammer Hatıratı, Avusturya Bilimler Akademisi Arşivi.

Hammer, Joseph von, *Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung. Dargestellt aus den Quellen seiner Grundgesetze, 2 C.*, Viyana 1815.

....., *Geschichte des osmanischen Reiches*, 10 C., Peşte 1827-33.

....., *Bericht über die Fortsetzung des Druckes der osmanischen Reichsgeschichte zu Konstantinopel*, Viyana 1856.

....., *Tarih-i Devlet-i Osmaniyye*, Tercüman Esad Cabir, 1 C., Hanımlara Mahsus Gazete Matbaası, İstanbul 1324 (1908).

....., *Devlet-i Osmâniye Târîhi*, Mehmed Atâ (Terc), İstanbul, 10 C., 1329-1337 (1911-1918). (Farklı matbaalar: Evkaf-ı Islâmiyye, Selânik, Nefaset, Matbaa-i âmire, Keteon Bedrosyan, Artin Asaduryan, vb.).

....., *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (Başlangıcından Kaynarca Ahitnamesine Kadar)*, 14 C., Zuhuri Danışman (Çev), İstanbul 1964.

....., *Osmanlı Tarihi*, Çev. Mehmet Ata, özetleyerek yeniden yazan Abdulkadir Karahan, İstanbul 1990.

....., *Büyük Osmanlı Tarihi*, 10 C., Mümin Çevik; Erol Kılıç (Çev.), İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1992.

Prokosch (Natschbach), Erich, *Johann Wilhelm Zinkeisens "Geschichte des osmanischen Reiches in Europa". Ihr Stellenwert unter besonderer Berücksichtigung von Joseph Hammers "Geschichte des Osmanischen Reiches"*, ÖOH, Viyana; Zürich, 46.2004, 3, 433-455.

Wallnig, Thomas, *Zur Italienischen Korrespondenz des Freiherrn Josef von Hammer-Purgstall*, 1999, Walter Höflechner; Alexandra Wagner (Ed.), *Joseph*

von Hammer-Purgstall. Erinnerungen und Briefe, Version 1 201107: Briefe von 1790 bis Ende 1819, 3 C., Graz 2011.

Wentker, Sibylle, *Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall. Ein Leben zwischen Orient und Okzident*, Hannes D. Galter; Siegfried Haas (Ed.), *Joseph von Hammer-Purgstall. Grenzgänger zwischen Orient und Okzident*, Graz 2008, 1-13.